

COMPARAȚIA ÎN LIMBA LATINĂ

ROXANA ONIGA

Smestad skole, Oslo, Norvegia

Cuvinte-cheie: *gramatică, intensitate, comparație, limba latină*

Articolul de față se înscrie într-o lucrare mai amplă privitoare la relația intensitate-comparație, context în care limba latină reprezintă un reper de bază.

Pentru a sesiza mai exact drumul parcurs de la indo-europeana comună (primitivă), la faza ei târzie, premergătoare divizării în limbile indo-europene, sunt relevante faptele aduse în discuție de A. Meillet: „Deux traits caractérisaient la morphologie indo-européenne: une complication extrême, et, grâce à cette complication, l'autonomie syntaxique de chaque mot: chaque mot comportait plusieurs formes distinctes grâce auxquelles il portait en lui-même les marques du rôle qu'il jouait dans la phrase. La grammaire ne recourait donc ni à l'ordre des mots – qui servait seulement à l'expression (*Petrus Paulum caedit* a continué d'avoir en latin une valeur affective différente de celle de *Paulum Petrus caedit*, les deux ordres étant grammaticalement licites l'un comme l'autre) – ni à des mots accessoires; il y avait beaucoup de mots accessoires; mais leur rôle consistait à insister sur tel ou tel élément de la phrase, non à marquer une fonction grammaticale (Meillet 1931: 145).

Altele sunt tendințele în indo-europeana târzie, care vor influența și gramatica limbilor indo-europene istorice, tendințe arătate tot de lingvistul francez: „Partout le système morphologique indo-européen, trop touffu, trop compliqué, a tendu à se simplifier. Partout les catégories grammaticales exprimées par des variations internes des mots ont tendu à se réduire, et de nouveaux procédés grammaticaux se sont introduits“ (Meillet 1931: 146).

În indo-europeană, mai ales în faza ei târzie, s-a conturat tendința de a înlocui formele gramaticale *sintetice*, bazate pe desinențe și sufixe alcătuind teme flexionare, cu forme *analitice*, bazate pe prepoziții și adverbe. Momentul în care analitismul a devenit preponderent este greu de stabilit. Oricum, italia îl poseda, căci primele texte latinești lasă să se înțeleagă că el era deja foarte răspândit.

Indo-europeana nu era interesată de „comparație“, ci de *intensitate*, ale cărei grade erau identificate „în sine“, iar, lingvistic, această stare de lucruri era redată printr-un sufix derivativ **(i)yes / -(i)yos*: **-swad-(i)-ye/os-* „mai dulce“.

Pentru redarea superlativului erau folosite două sufixe: **-is-* pentru gradul \emptyset al intensivului, din care s-a format un sufix secundar **-is-t-*, de aici dezvoltându-se o formă pentru masculin, **-is-t-o-s*, una pentru neutru, **-is-t-o-m* și una pentru feminin, **-is-t-ā*. De exemplu, **meg'-ist-o-s* însemna „cel mai înalt“.

Lăsând la o parte sufixele cu valoare contrastivă, ideea de „comparație“ poate avea următoarea scală:

POZITIV

[x = grad normal]

|

+ **(i)ye/os-*

INTENSIV: „mai X decât X“ (intrinsec).

|

+ **-ist-o*

ELATIV „cel mai X față de X“

Acest procedeu s-a conservat și în latină, unde apar derivate cu sufixul *-yos-*: *fortis*, comp. *fortior*, pentru masculin și feminin, *fortius*, pentru neutru, cu genitivul singular *fortiōris* < **fortiōsis*. Superlativul, atât cel relativ („cel mai puternic dintre toți, dintre noi

etc.), cât și cel absolut („foarte puternic“) se forma cu sufixul *-mo-*, ca în *primus*, *summus*, lărgit adesea ca *-so-mo-*: **acer-somo-* > *acerrimus*; **humil-somo-* > *humillimus*, iar alteori extins la *-is-so-mo-*, *fortissimus*, *altissimus* etc.¹.

În legătură cu aceste forme, A. Meillet precizează că „le latin a gardé l'ancien procédé de formation des noms intensifs servant de comparatifs, tel que *melior*, *senior*, etc. Mais il a rattaché la formation aux adjectifs, et les suffixes d'adjetifs sont conservés dans ces «comparatifs». Ainsi *iūnior* a l'élément **-en-* qui, dans *iuuenis* est un suffixe. On a même fait des comparatifs comme *audācior*, etc. D'un type radical ancien a été tiré ainsi un procédé de dérivation universel“ (Meillet 1931: 163).

Mai explicit se referă la modificările superlativului indo-european F. de Saussure. Vorbind despre fenomenul aglutinării, el arată că superlativul indo-european **swad-is-to-s* conținea două sufixe: *-is-*, care marca ideea de superlativ (cf. lat. *mag-is*) și *-to-* care indica locul determinat al unui obiect într-o serie (cf. gr. *tri-to-s* „al treilea“). Cele două sufixe s-au aglutinat, dar această aglutinare „a fost favorizată, în mare măsură, de un fapt străin de superlativ: comparativele în *-is-* au ieșit din uz, înlocuite de formațiile în *-jōs*; *-is-* nemiștind recunoscut ca element autonom, nu a mai fost diferențiat în *-isto-*“².

Aceste vechi comparative și superlative și-au pierdut, treptat, semnificația lor precisă, fiind folosite doar ca o simplă valoare intensivă. Obnubilarea sensului inițial a făcut ca în latină comparativul să se întrebuițeze în locul superlativului: *omnium levior*, și în locul pozitivului chiar: *inertior aetas* (Ovidiu). Uneori superlativul este atestat ca având sens de „adevărat pozitiv“: *santa atque dulcissima* (Sfântul Augustin) sau în *hic est filius meus carissimus* etc. (Grandgent 1958: 48).

În latina arhaică se mai întâlnesc construcții fără complementele ale „comparativului“ și superlativului: *iuventas natura audacior est* „tinerețea este din fire cam îndrăzneată“ (comparativ); *sapientissimus quisque sententiam quoque aliorum rogat* „toți cei foarte înțelepți cer și părerea altora“. Aceste construcții aveau

valoarea unui „superlativ absolut“, adică indicau maximum de intensitate a calității.

Se poate spune că „Din pricina sporului de intensitate adus calității de comparativ și superlativ, în diverse grade, după cum exista sau nu complement, comparația a fost considerată multă vreme ca expresie a intensității calității, neglijându-se valoarea ei relațională și raporturile obligatorii contractate, care îi conferă *caracter gramatical* (subl. n.) în latină“ (Iordan/Manoliu 1965: 152).

De altfel, „valoarea relațională“ și „raporturile obligatorii“ sunt rezultatul introducerii complementului (comparativ). Apariția acestui complement, care va duce la gramaticalizarea unui raport comparativ extern, în locul celui „în sine“ din indo-europeana comună, a fost facilitată și de acordarea formelor de „comparativ“ și superlativ cu sufix a unei valori expresive, fenomen specific vorbirii afective, familiare, populare³.

Estomparea sensului de comparație „în sine“, pe care-l posedă sufixul indo-european, a impus recurgerea la alte mijloace pentru redarea acestui sens. Fenomenul este descris astfel de A. Meillet: „La recherche des procédés expressifs, qui est un trait caractéristique des parlers populaires urbains, se marque en roman de bien des manières. L'une des plus significatives consiste en ceci que les anciens comparatifs et superlatifs, clairs mais devenus inexpressifs, du type *dulcior*, *dulcissimus*, sont sortis de l'usage. On s'est servi de l'adjectif avec des mots signifiant «plus»: aux extrémités du domaine, dans le péninsule ibérique, en Gascogne et en Orient, le mot du latin classique *magis*, qui avait été employé dès le latin classique avec certains adjectifs, a servi pour cela; allant plus loin encore, la région centrale, Italie, Gaule (à part la Gascogne), Rhétie, a utilisé un mot dont le latin classique ne se servait pas pour cela et qui, par la même, avait plus de force: *plus*“ (Meillet 1931: 256).

Formele superlative în *-issimus* s-au păstrat în straturile populare, fapt dovedit de vechile forme franceze *bonisme*, *cherisme*, *bautisme* etc., dar și catalane, *abundantisme*, *altisme* etc. Formele în *-îmus*, care au fost atestate doar la câteva cuvinte, au fost înlocuite de cele în *-îssîmus*, foarte uzuale. Ele apar, de exemplu, la Ennius:

celerissimus și în *Mulomedicina Chironis: tenerissimam, acerrissimo* etc. (Grandgent 1958: 49).

Alături de *magis* și *plus*, apare frecvent și *māximē*. Formele perifrastice cu aceste adverbe pentru formarea comparativului și superlativului înlocuiau deci formele sintetice ale adjectivelor în *-eus, -ius, -uus*, în construcții ca: *magis, māximē arduus, dubius, idōneus*. Ele se foloseau încă în latina arhaică pentru a marca opoziția sau punerea în relief, deci o utilizare stilistică. La Ennius, de exemplu: *muro fretus magis quam de manus vi* „încrezător mai mult într-un zid decât în forța oamenilor săi“; la Cicero: *disertus magis quam sapiens*, la concurență cu cea de tip *libentius quam verius* „mai mult cu plăcere decât cu adevăr“. La fel, *magis lubenter = lubentius* ori *magis argutum* la Plinius, *plus lubens* la Plautus etc. În ce-l privește pe *plus*, el nu s-a stabilizat în uz decât în epoca imperială, începând, în special, cu Tertullian (Väänänen 1981: 118; Grandgent 1958: 49).

Pe lângă aceste adverbe, dar mai ales alături de *māximē*, se foloseau și adverbele *bene, super* și *valde*, spre a indica superlativul absolut: *bene gloriosus; super infelix pater, valde inutile, valde grandem* etc. Mai rar e atestat adverbul *satis*: *satis admirabile, pulchrum satis*⁴.

V. Väänänen relevă și folosirea prefixului *per-* pentru întărirea sensului superlativ al adjectivului la care se atașează: *permagnus, perpauca, pertristis* etc. (la Cicero).

Repetarea adjectivului devine un procedeu destul de mult întâlnit pentru redarea ideii de superlativ: *iam iam, cito cito* (Horatius), *liber, liber sum* (Petronius) etc. (Iordan/Manoliu 1965: 152).

Luând în considerare aspectele arătate, sistemul comparației în latină, atât în cea vulgară, cât și în cea clasică, prezintă o suită de raporturi pornind de la existența a două entități A și B, având calitatea comună (C), exprimată de adjectivul care se compară.

Pozitivul, ca punct de pornire nu prezintă un termen de comparație. Altfel spus, termenul de comparație era zero.

Comparativul (de superioritate) și superlativul (relativ) arată că entitatea A posedă calitatea C într-un grad mai mare decât B. În

cazul superlativului însă, entitatea A este *inclusă* în mulțimea entităților B: ex. *Gallis omnibus fortissimi sunt Belgae* „dintre gali, cei mai curajoși sunt belgii“.

În cazul comparativului, A nu este inclus în B: *Petrus est magis temerarius quam Paulus* „Petru este mai cutezător decât Pavel (Iordan/Manoliu 1965: 152).

Expresia ideii de comparativ și de superlativ se realiza și prin sufixe⁵ specifice, atașate radicalului adjectivului.

Comparativul și superlativul de *inferioritate* și comparativul de *egalitate* nu aveau forme proprii⁶.

În plan diacronic, trăsătura comună tuturor tipurilor de superlativ latinesc a fost sufixul *-mo-. El a putut fi întrebuințat singur sau asociat altor sufixe: *-o-mo-, *so-mo-, *to-mo-, *is-so-mo-.

Sufixul *-mo- a dat *t̄-mus*, regăsibil în *primus* < *pr̄is-mo-s, în *summus* < *sup-mos, precum și în *extrēmus*, *postrēmus*, *suprēmus*, acestea trei din urmă fiind extrase de la forma de instrumental *extrē-, *postrē-, *suprē-, cf. *certē*. La acestea mai poate fi adăugat *minimus* < *minu-mo-s, care poate fi analizat în *min-omo-s, ca și *mag-so-mo-s > *māximus* (Ernout 1945: 120-121).

Sufixul *o-mo poate fi identificat în *infimus* < *inf-o-mos (Ernout 1945: 121).

Sufixul *so-mo- apare în seria:

maxumus, maximus < *mag-so-mo-s

pessumus, pessimus < *ped-so-mo-s

proxumus, proximus < *prog-so-mo-s.

Prin diferite transformări fonetice, *pulcro-so-mo-s* a devenit **pulcer-so-mo-s*, iar apoi *pulcerrimus*, iar **ācri-so-mo-s* > **ācer-so-mo-s* > *ācerrimus*. La fel, **facil-so-mo-s* > *facillimus*. Alte formații cu acest sufix:

ācerrimus *gracillimus*

miserrimus *humillinus*

pauperrimus *simillimus* (Ernout 1945: 121-122).

Sufixul *-to-mo- se regăsește în superlative ca:

citimus *optimus*

dextumus, dextimus *postumus*

extimus *sollistimus*

intimus

ultimus

Formele pozitive și comparative ale acestor superlative nu există decât în adverbele și prepozițiile corespunzătoare: *cis*, *citrā*, *ex*, *intra*, *intrō*, *post*, *uls*, *ultrā*, *ultrō*.

Sufixul mai apare în *fīnitimus* „qui est tout au bout“, *maritimus*, *quotumus* (Ernout 1945: 122-123).

Sufixul **-is-so-mo-* apare în formații ca:

altissimus < **alt-is-so-mo-s*,

fortissimus,

ātrōcissimus,

prūdentissimus.

Acesta este cel mai răspândit sufix de superlativ al limbii latine (Ernout 1945: 123).

Pe lângă aceste forme regulate, latina dezvoltase și comparative și superlative specifice.

Ernout citează ca forme „aberante“:

dīves, *dītior*, *dītissimus*

juvenis, *jūnior*, (fără superlativ),

cu precizarea că *dītior* și *jūnior* sunt forme sincopate ale lui **dīvitior* și **juvenior*.

Forme neregulate prezintă și

frūgī *frūgālior* *frūgālissimus*,

la care forma de pozitiv este, de fapt, una de substantiv folosită adjectival.

Câteva comparative și superlative sunt formate pe baza unor adverbe:

prī, *prior*, *prīmus*,

dē *dēterior* *dēterrimus*.

Pe de altă parte, *ōcior*, *ōcissimus* nu are pozitiv (Ernout 1945: 123-124).

O altă grupă de comparative și superlative neregulate este formată din adjectivele compuse cu *-dicus*, *-ficus*, *-volus*, care formează comparativul și superlativul în *-entior* și *-entissimus*:

maledicus, *maledīcentior*, *maledīcentissimus*,

malevolus, *malevolentior*, *malevolentissimus*,

magnīficus, *magnīficientior*, *magnīficientissimus*.

Forma *pietissimus*, atestată epigrafic, este alcătuită prin analogie cu *benevolentissimus*.

Sunt situații în care al doilea termen al acestor compuse a fost interpretat ca un participiu în *-ēns*. De aici, dublete precum *maledicus* și *maledicēns*; *malevolus* și *malevolēns*, atestate la Plautus (Ernout 1945: 124-125).

O a treia grupă este constituită din acele adjective care-și formează comparativul și superlativul de la altă temă decât cea a pozitivului:

<i>bonus</i>	<i>melior</i>	<i>optimus</i>
<i>malus</i>	<i>pejor</i>	<i>pessimus</i>
<i>multus</i>	<i>plūrēs</i>	<i>plūrimus</i>
<i>parvus</i>	<i>minor</i>	<i>minimus</i> (Ernout 1945: 125).

Comparația în limba latină, considerată în datele ei esențiale, era așadar de natură sintetică, bazată pe sufixe/morfeme gramaticale specifice. Latina posedă forme pentru cele trei grade tipice pentru limbile indo-europene: *pozitivul*, *comparativul*, *superlativul*. Fiind vorba de adjective, comparația avea în vedere însușirile exprimate de acestea⁷.

Pozitivul exprimă însușirea fără nicio comparație. Adjectivul la gradul pozitiv are aceleași sufixe cu cele care stau la baza clasificării adjectivului în cele trei clase: *-us*, *-a*, *-um*; *-er*, *-a*, *-um*; *-ur*, *-a*, *-um* (Ernout 1945: 116).

Comparativul reprezintă forma prin care se redă o comparație între două ființe sau lucruri sau între două grupuri de ființe sau lucruri, vizându-se aceeași însușire.

Sufixele sunt *-ior*, pentru masculin și feminin, și *-ius*, pentru neutru, ele fiind plasate în locul terminației genitivului singular masculin:

<i>carus</i>	<i>car i</i>	<i>car ior</i>	<i>car ius</i>
<i>fortis</i>	<i>fort is</i>	<i>fort ior</i>	<i>fort ius</i>
<i>ferox</i>	<i>feroc is</i>	<i>feroc ior</i>	<i>feroc ius</i>
<i>niger</i>	<i>nigr i</i>	<i>nigr ior</i>	<i>nigr ius</i>
<i>celer</i>	<i>celer is</i>	<i>celer ior</i>	<i>celer ius</i>

Sufixele *-ior* și *-ius* provin dintr-un *-yos care, în cuprinsul declinării la genitiv singular, a suferit rotacizarea lui *s* intervocalic:

*-ios-is > *ioris*: *carior is*. Rotacizarea s-a extins și la nominativ, prin analogie cu temele consonantice de declinarea a III-a: *honos-honor*, *arbos-arbor*.

În cazul lui *-ius* (< *-yos) s-a produs schimbarea lui *ō* în *ū* în silabă închisă.

Sufixul *-yos- nu se atașa la tema adjectivului, ci direct la rădăcină. Ilustrativ este, în acest sens, *maior* < **mag-yo-s*, față de *magnus* < **mag-no-s* (Ernout 1945:118).

Latina a mai avut pentru comparativ și sufixele *-er* și *-ter*, indicând opunerea a două obiecte unul față de celălalt. Primul provine dintr-un *-ero, identificat în *inf-er-us* „cel de jos“ și *sup-er-us* „cel de sus“. Al doilea îl are la bază pe *-tero (< *-tro), ca în *dex-ter* „drept“, *sinis-ter* „stâng“, *ex-ter-us* „cel din afară“, **in-ter-us* „cel din lăuntru“, *al-ter* „cel de al doilea, celălalt“, *u-ter* „care din doi“ (Ernout 1945: 119).

Finalmente, vorbitorul latin nu a mai sesizat valoarea de comparativ a celor două sufixe, ceea ce a dus la integrarea lor în formațiile cu *-ior* și *-ius*: *in-fer-ior*, *sup-er-ior*, *ex-ter-ior*, *in-ter-ior*⁸.

Adjectivul *iuvenis -is* apare frecvent cu comparativul format de la varianta sincopată, *iunior*, în locul formei întregi *iuvenior*. Nu are superlativ. Pentru situația la comparativ a adjectivelor *dexter*, *sinister* și *dives*, *-ītis* v. *infra*.

Superlativul exprimă și el o comparație, prin forme specifice, o comparație între o ființă sau lucru, între un grup de ființe sau lucruri, între mai multe ființe sau lucruri ori între mai multe grupuri de ființe sau lucruri, având în vedere o aceeași însușire. El prezintă un tablou mult mai divers decât comparativul, dacă ne referim atât la faptul că are forme distincte pentru cele trei genuri, cât și la variațiile tematice care modifică forma sufixului.

1. Formele specifice sunt *-issīmus* (masculin), *-issīma* (feminin), *-issīmum* (neutru), adăugate la tema cuvântului, prin înlocuirea terminației de genitiv singular masculin (v. și *supra*):

<i>carus</i>	<i>car i</i>	<i>carissīmus, -a, -um</i>
<i>fortis</i>	<i>fort-is</i>	<i>fortissīmus, -a, -um</i>
<i>ferox</i>	<i>feroc is</i>	<i>ferocissīmus, -a, -um</i>

2. În cazul adjectivelor cu nominativul singular masculin în *-er*, sufixul, modificat, *-rīmus*, *-rīma*, *-rīmum*, este plasat chiar la forma nominativului singular masculin (v. și *supra*):

<i>niger</i>	<i>niger</i>	<i>rīmus</i>, <i>-rīma</i>, <i>-rīmum</i>
<i>celer</i>	<i>celer</i>	<i>rīmus</i>, <i>-a</i>, <i>-um</i> .

De observat că *vetus* are superlativul *veterrīmus*, de la forma veche *veter*.

3. Câteva adjective formează superlativul cu sufixele *-līmus*, *-līma*, *-līmum* după înlăturarea terminației *-is* de la genitivul singular:

<i>facīlis</i> , <i>-e</i> „ușor”	<i>facillīmus</i>, <i>-a</i>, <i>-um</i>
<i>difficīlis</i> , <i>-e</i> „greu”	<i>difficillīmus</i>, <i>-a</i>, <i>-um</i>
<i>simīlis</i> , <i>-e</i> „asemenea”	<i>simillīmus</i>, <i>-a</i>, <i>-um</i>
<i>dissimīlis</i> , <i>-e</i> „neasemenea”	<i>dissimillīmus</i>, <i>-a</i>, <i>-um</i>
<i>humīlis</i> , <i>-e</i> „umil, de jos”	<i>humillīmus</i>, <i>-a</i>, <i>-um</i>
<i>gracīlis</i> , <i>-e</i> „subțire, delicat”	<i>gracillīmus</i>, <i>-a</i>, <i>-um</i>

În cazul acestui tip de superlativ există câteva cazuri particulare:

- adjectivul *dexter*, *-ĕra*, *-ĕrum* prezintă și o formă sincopată: *dexter*, *-tra*, *-trum*, care însă nu participă nici la formarea comparativului realizat de la genitivul singular al formei nesincopate: *dexteri*, comparativul *dexterior*, *-ius*, nici la formarea superlativului: *dextīmus*, *-a*, *-um*.

- adjectivul *sinister*, *-tra*, *-trum* face comparativul și superlativul prin analogie cu *dexter*: *sinisterior*, *-ius*, respectiv *sinistīmus*, *-a*, *-um*.

- adjectivul *dives*, *ītis* prezintă forme sincopate, care sunt preferate la formarea comparativului și superlativului: *ditior*, *-ius*, respectiv *ditissīmus*, *-a*, *-um*, în locul formelor nesincopate *divitior*, *-ius*; *divitissīmus*, *-a*, *-um*.

4. Există în latină o serie de adjective compuse cu *-dīcus*, *-fīcus*, *-vōlus*, segmente extrase din tulpina verbelor *dicere*, *facere*, *velle*. Ele împrumută gradele de comparație de la participiul prezent al respectivelor verbe: comparativul în *-entior*, *-ius*, superlativul în *-entissīmus*, *-a*, *-um* (v. și *supra*):

maledīcus „bârfitor”; ***maledicentior*, *-ius***;
maledicentissīmus*, *-a*, *-um

magnificus „măreț“; *magnificentior*, **-ius**;
magnificentissimus, **-a, -um**
benevölus „binevoitor“; *benevolentior*, **-ius**;
benevolentissimus, **-a, -um**.

În *-entior* și *-entissimus* fac gradele de comparație și adjectivele: *egēnus* „sărac“; *egentior*, **-ius**; *egentissimus*, **-a, -um** (de la *egens*).

providus „prevăzător“; *providentior*, **-ius**; *providentissimus*, **-a, -um** (de la *providens*).

5. Adjectivele terminate în *-eus*, *-ius*, *-uus* realizează gradele de comparație *analitic*, folosind adverbul *magis* la comparativ și adverbul *maxime* la superlativ. Este vorba de așa-numita *comparație prin perifrază*⁹:

idoneus „potrivit“; ***magis idoneus***, *-a, -um*; ***maxime idoneus***, *-a, -um*;
egregius „distins“; ***magis egregius***, *-a, -um*; ***maxime egregius***, *-a, -um*;
conspicuus „remarcabil“; ***magis conspicuus***, *-a, -um*, ***maxime conspicuus***, *-a, -um*.

Este de menționat faptul că *maxime* poate fi înlocuit cu *valde* sau *bene*: ***valde strenuus*** „foarte activ“.

Câteva cazuri particulare apar și aici:

- *antiquus* face comparativul *antiquior* și superlativul *antiquissimus*, adică regulat. La fel *aequus*, *aequior*, *aequissimus*¹⁰,
- adjectivul *pius* „cinstit, respectuos“ și-a dezvoltat, pe lângă comparația prin perifrază, ***magis pius***, *-a, -um*, ***maxime pius***, *-a, -um*, și un superlativ în ***-issimus***, *piissimus*, *-a, -um*.

6. Un caz special de superlativ este cel cu prepozițiile *per* sau *prae* care, atașate formei pozitivului, dau cuvântului de bază sens de superlativ: ***permagnus*** „foarte mare“, ***perdoctus*** „foarte învățat“, ***pergracilis*** „foarte delicat“, ***praeclarus*** „foarte strălucit“, ***praevelox*** „foarte iute“.

În afara acestor situații tipice, există seturi de adjective care au un comportament special:

1. Formează gradele de comparație de la altă tulpină decât a pozitivului (v. și *supra*):

<i>bonus, -a, -um;</i>	<i>melior, -ius;</i>	<i>optĭmus, -a, -um;</i>
<i>malus, -a, -um;</i>	<i>peior, -ius;</i>	<i>pessĭmus, -a, -um;</i>
<i>magnus, -a, -um;</i>	<i>maior, -ius;</i>	<i>maxĭmus, -a, -um;</i>
<i>parvus, -a, -um;</i>	<i>minor, -nus;</i>	<i>minĭmus, -a, -um;</i>
<i>multus, -a, -um;</i>	<i>plus, pluris;</i>	<i>plurĭmus, -a, -um</i>
		<i>plures, -a</i>

2. Se întrebuițează numai la comparativ și superlativ:

citerior, -ius; „de dincoace“; *citĭmus, -a, -um* „cel de dincoace“;
ulterior, -ius „de dincolo“; *ultĭmus, -a, -um* „cel mai depărtat“
propior, -ius „mai apropiat“; *proxĭmus, -a, -um* „cel mai apropiat“;
prior, -ius „cel dintâi din doi“; *primus, -a, -um* „cel dintâi din toți“;
interior, -ius „dinăuntru“; *intĭmus, -a, -um* „cel mai dinăuntru“;
ocior, -ius „iute“; *ocissĭmus, -a, -um* „cel mai iute“
potior, -ius „preferabil“; *potĭssĭmus, -a, -um* „foarte preferabil“;
deterior, -ius „rău“; *deterrĭmus, -a, -um* „foarte rău“

De remarcat că unele dintre aceste adjective au la bază prepoziții sau adverbe.

3. Au și gradul pozitiv, dar este întrebuițat mai ales la plural, cu valoare substantivală; provin, toate, din prepoziții:

extĕri „străini“ (din *extĕrus*); *exterior, -ius*; *extrĕmus* și *extĭmus* „cel mai depărtat“;
postĕri „urmași“ (din *postĕrus*); *posterior, -ius*; *postrĕmus* și *postĭmus* „cel mai din urmă“;
supĕri „zeii de sus“; *superior, -ius*; *suprĕmus* și *summus* „cel mai de sus“;
infĕri „zeii de jos“ (din *infĕrus*); *inferior, -ius*; *infĭmus* și *imĭmus* „cel mai de jos“.

4. Au formă numai pentru comparativ sau numai pentru superlativ:

a) numai pentru comparativ:

<i>adolescens</i> „tânăr“;	<i>adolescentior</i> ;
<i>alācer</i> „sprinten“;	<i>alacrior</i> ;
<i>ater</i> „negru“;	<i>atrior</i> ;
<i>iuvēnis</i> „tânăr“	<i>iunior</i> ;
<i>senex</i> „bătrân“	<i>senior</i> .

b) numai pentru superlativ:

<i>inclītus</i> „vestit“;	<i>inclitissimus</i> ;
<i>falsus</i> „fals“;	<i>falsissimus</i> ;
<i>novus</i> „nou“;	<i>novissimus</i> ;
<i>sacer</i> „sacru“;	<i>sacerrimus</i> ;
<i>vetus</i> „vechi“;	<i>veterrimus</i> .

5. Nu au, datorită ideii pe care o exprimă, nici comparativ, nici superlativ: *vivus* „viu“, *pedester* „pedestru“, *aureus* „de aur“, *hesternus* „de ieri“.

Comparația în cazul *adverbului* se reduce la *adverbele de mod*, singurele care au grade de comparație.

Comparativul adverbului este identic cu *comparativul* adjectivului la gen neutru:

<i>apte</i> „în chip potrivit“	<i>aptūs</i> ,
<i>fecunde</i> „în chip rodnic“	<i>fecundūs</i> ,
<i>misēre</i> „în chip nenorocit“	<i>miserūs</i> ,
<i>male</i> „rău“	<i>peius</i> ,
<i>bene</i> „bine“	<i>melūs</i> ,
<i>tuto</i> „în siguranță“	<i>tutiūs</i> .

Superlativul se formează de la *superlativul* adjectivului prin înlocuirea terminației *-us* cu *-e*: *optissīme*, *fecundissīme*, *miserrīme*, *pessīme*, *optīme*, *tuttīssīme* și *tuttissīmo*.

Ca excepție de la regula generală, apar câteva adverbe care, deși nu sunt de mod, au totuși grade de comparație:

<i>multum</i> „mult“	<i>magis</i>	<i>maxīme</i> ;
<i>parum</i> „puțin“	<i>minus</i>	<i>minīme</i>
<i>crebro</i> „des“	<i>crebrīus</i>	<i>crebrīme</i> ;
<i>prope</i> „aproape“	<i>propriūs</i>	<i>proxīme</i> ;
<i>diu</i> „vreme îndelungată“	<i>diutiūs</i>	<i>diutissīme</i> ;
<i>saepe</i> „adesea“	<i>saepīus</i>	<i>saepissīme</i>

(Ernout 1945: 126-127).

Ca atare, latina posedă două mijloace de redare a comparației la adjective, în principal: unul mai vechi, *sufixal sintetic*, și altul mai nou, *analitic*. În legătură cu acest din urmă mijloc, este de menționat că, treptat, latina, mai ales cea vulgară, și-a asigurat un număr tot mai mare de adverbe pentru a exprima superlativul: *maxime* „foarte mult“, *ualde* „puternic“, *sane* „negreșit“, *admodum* „exact“, *omnino* „cu totul“, *plane* „în mod clar“, *apprime* „în mod special“.

Cu tot avansul sistemului analitic, norma literară avea în vedere, cu mici excepții, doar comparația *sintetică*. În limba curentă, „vulgară“, se foloseau, paralel, și construcțiile *analitice*, în special cele cu *magis*, acceptate și de norma literară.

În procesul de trecere la limbile romanice, se observă, în cazul latinei dunărene și a celei iberice, folosirea extinsă a lui *magis* la comparativ, în timp ce limbile din centrul României l-au preferat pe *plus*.

Superlativul, în schimb, nu și-a reînnoit norma, nu și-a fixat adică o construcție gramaticalizată, norma literară continuând a recomanda adverbul *maxime*.

Un număr redus de adjective și-a păstrat comparativul sintetic: *melior* (< *bonus*) „mai bun“, *peior* (< *malus*) „mai rău“, *maior* (< *magnus*) „mai mare“, *minor* (< *paruus*) „mai mic“. „În timp ce celelalte limbi romanice păstrează urme mai mult sau mai puțin clare ale acestor comparative, româna nu oferă niciun exemplu“¹¹.

NOTE

1. Cf. Veikko Väänänen, *Introduction au latin vulgaire*. Troisième édition revue et augmentée, Éditions Klincksieck, Paris, 1981, p. 118. Pentru o fază mai veche, cf. Meillet 1931: 30.

2. F. De Saussure, *Curs de lingvistică generală*. Ediția Tullio de Mauro, Editura Polirom, Iași, 1998, p. 175.

3. H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului roman*, (LPD), București, 1960, p. 136–137, relevă marea frecvență a acestui procedeu în inscripții, unde apar superlative precum *carissimus*, *infelicissimus*, *pientissimus*, *rarissimus* etc.

4. Cf. H. Mihăescu, LPD, p. 137, Iordan/Manoliu, *op. cit.*, p. 153, unde se dau și izvoarele din care au fost extrase exemplele.

5. A. Ernout, *Morphologie historique du latin*. Nouvelle édition revue et corrigée, Librairie C. Klincksieck, Paris, 1945: „la déclinaison de l'adjectif n'a pas des formes propres, et se confond avec celle des substantifs“ (p. 116).

6. *Ibidem*: „Le comparatif et le superlatif d'*infèriorité*, le comparatif d'égalité ou *équatif* (qui a une forme en irlandais par exemple) n'ont pas de formation propre; ils s'expriment au moyen d'adverbes: *minus*, *minīme*, *tam*”.

7. Sinteza care urmează a fost alcătuită după I.I. Bujor, Fr. Chiriac, *Gramatica limbii latine*. Ediția a II-a, cu întregiri substanțiale, Editura Științifică, București, 1971.

8. De precizat, după aceeași sursă (Ernout 1945: 120), că *minor* nu este propriu-zis un comparativ, căci sensul său „cel mai mic“ este conținut în rădăcina sa **minu* care înseamnă „a diminua, a micșora“, de unde verbul *minuō*; *minor* și *minus* au ajuns să servească drept comparativ al lui *parvus* prin analogie cu *major*, *majus*.

9. În Ernout 1945: 125, se precizează că *magis* și *maximē* se pun în fața adjectivului la forma pozitivă.

10. Cf. Ernout 1945: 125–126, unde se arată că la adjectivele în *-quos*, *-quus*, *-u-* din *-qu* era consoană și deci nu forma silabă. S-au dezvoltat astfel formele regulate: *-quior*, *-quissimē*: *antiquior*, *antiquissimus*.

La autorii arhaici, analogia a restabilit, la unele adjective, comparativul și superlativul: *arduius*, *strenuius*, *egregiissima*, *innoxiiōrem*, *streuiissimus*, *perpetuius*, iar, în epoca imperială, s-a refăcut un *piissimus*, „toutes formes qui devaient paraître barbares à une oreille délicate“ (p. 126).

Alături de *magis* s-a folosit și adverbul *plus*: *plūs miser sim* la Ennius.

Pe de altă parte, formațiile perifrastice s-au extins și la adjectivele care aveau deja comparativul și superlativul exprimate prin sufixe.

11. I. Fischer, *Latina dunăreană*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1985, p. 99.

Bibliografie

- I.I. Bujor, Fr. Chiriac, *Gramatica limbii latine*. Ediția a II-a, cu întregiri substanțiale, Editura Științifică, București, 1971.
- A. Ernout, *Morphologie historique du latin*. Nouvelle édition revue et corrigée, Librairie C. Klincksieck, Paris, 1945.
- I Fischer, *Latina dunăreană*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1985.
- C. H. Grandgent, *Introducere în latina vulgară*. Traducere de Eugen Tănase, Cluj, 1958.
- Iorgu Iordan, Maria Manoliu, *Introducere în lingvistica romanică*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1965.
- A. Meillet, *Esquisse d'une histoire de la langue latine*. Deuxième édition révisée et augmentée, Librairie Hachette, Paris, 1931.
- H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului roman*, (LPD), București, 1960.

F. De Saussure, *Curs de lingvistică generală*. Ediția Tullio de Mauro, Editura Polirom, Iași, 1998.

Veikko Väänänen, *Introduction au latin vulgaire*. Troisième édition revue et augmentée, Éditions Klincksieck, Paris, 1981.

COMPARISON IN LATIN

(Abstract)

Key words: *grammar, intensity, comparison, Latin*

This article is part of an ampler paper discussing the relation between the grammatical categories of intensity and comparison. It starts from the finding that in Indo-European language only intensity was grammatically marked in synthetic form. It is hard to identify the moment when comparison got grammarised in synthetic form to the detriment of intensity. Furthermore, it is equally impossible to indicate the period when the analytic marking of comparison occurred. It is certain though that in early Latin the two modalities of expressing comparison coexisted. However, the synthetic marking, through specific suffixes, was predominant and considered cult. The analytic form was encountered in Vulgar Latin. The Romance languages adopted the analytic form with *magis* and *plus*. The article analysis the comparison expression in Latin *in extenso*, as premise for the comprehension of the relation between intensity and comparison in Romance languages and especially in Romanian.